

NIET TE GELOVEN

Niet te
geloven
Willie van Peer

De
werkelijkheid
achter het
Nieuwe
Testament

DAVIDSFONDS
UITGEVERIJ

Van Peer, Willie
Niet te geloven. De werkelijkheid achter het Nieuwe Testament

© 2019 Davidsfonds / Standaard Uitgeverij nv,
Rijnkaai 100/A11, B-2000 Antwerpen en Willie Van Peer
Gemaakt onder licentie van Davidsfonds. 'Davidsfonds' is het geregistreerde merk van
Davidsfonds vzw, Quinten Metsysplein 12, 3000 Leuven.

www.standaarduitgeverij.be
info@standaarduitgeverij.be

Vertegenwoordiging in Nederland:
New Book Collective Amsterdam
www.newbookcollective.com

Eerste druk april 2019

Omslagontwerp: Herman Houbrechts
Opmaak binnenwerk: 5NUL8 Grafische producties
Kaart van Palestina: Els Ruppol

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd,
opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige
vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of
op welke wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 5908 959 4
D/2019/0034/027
NUR 700

Inhoud

Voorwoord	7
Inleiding. In het begin was het woord	11
1 De blik van een wetenschapper	29
2 Terug naar de bronnen	43
3 Babylonische spraakverwarring	67
4 De teksten van het Nieuwe Testament	91
5 De vier evangelisten	103
6 Lijdensverhaal en verrijzenis	121
7 Verhaal halen	149
8 Mondelinge tradities	167
9 Wat niet in het Nieuwe Testament mocht	195
10 Een christendom zonder Jezus	213
Nawoord	233
Bijlage. Het geval Galilei	237
Dank	239
Kaart: Palestina in de tijd van Jezus	241
Tijdlijn	243
Bibliografie	245

Voorwoord

Wat weten we over Jezus van Nazareth? Niet zo heel veel. Maar toch genoeg om een beeld van hem en zijn volgelingen te vormen. Dat beeld is vooral gebaseerd op de vier evangeliën. Wanneer, waar en hoe zijn die teksten dan ontstaan? Dit boek gaat in op de historische oorsprong daarvan. De plaats en tijd waar ze ontstonden. Hoe ze van elkaar verschillen en hoe ze elkaar hebben beïnvloed. Wie de auteurs waren, wat we over hun bedoelingen weten, welke ‘voorlopers’ van die teksten bekend zijn, enzovoort. Kortom, een cultuurgeschiedenis van het boek dat onze samenleving ten diepste heeft beïnvloed. Uit de wetenschappelijke bestudering van de oorspronkelijke teksten van het christendom komen ook antwoorden op een aantal prangende vragen naar voren: wie was die Jezus nu eigenlijk? Wat heeft hij zeker gezegd en onderwezen, en wat niet? Wie waren zijn leerlingen? Hoe zijn die met zijn ideeën omgegaan? Waren er andere profeten die als ‘concurrent’ golden?

Het onderzoek naar de historische bronnen van de evangeliën is intussen zo’n tweehonderd jaar oud. Maar vooral de laatste decennia zijn er heel wat nieuwe ontdekkingen gedaan, die een opmerkelijk licht werpen op Jezus en de ontstaansgeschiedenis van het vroege christendom. Niet helemaal verrassend is dat die inzichten vaak haaks staan op wat de meeste gelovige christenen (en niet-gelovigen) menen. Tijd dus om onszelf te informeren over de ware wortels van de godsdienst die de westerse maatschappij gevormd heeft.

Je zou denken dat in onze verregaand gesecculariseerde samenleving deze teksten helemaal geen rol meer spelen. Maar niets is minder waar. Met de regelmaat van een klok duiken er in de media berichten op over Jezus en de evangeliën. Om er slechts één uit te lichten: in februari 2015 verschijnt in Nederland een blad, getiteld *Jezus!*, hoofdredacteur Arthur Japin. Oplage: 80.000 exemplaren. Verschillende telefoontjes naar verdelers maken duidelijk dat er aanzienlijke belangstelling voor bestaat. (Volgens een enquête in dit blad staat Jezus bij de Nederlanders in de top 10 van de invloedrijkste personen die ooit hebben geleefd.) En wie in Google ‘Jesus’ intikt, wordt meteen geconfronteerd met de invloed die de naam nog steeds uitoefent, want het aantal hits is... wel, tamelijk overweldigend: 1.480.000.000.

Kortom, ondanks de massale ontkerkelijking blijven de figuur van Jezus en de teksten van het evangelie vele mensen fascineren. Maar wat is er waar van die verhalen? In al die publicaties vinden we vooral het traditionele beeld van Jezus met zijn apostelen. Weinig valt te lezen over wat we ondertussen weten over de historische feiten. Wat zijn bijvoorbeeld authentieke woorden van Jezus, en welke zijn dat niet? De beroemde uitspraak ‘Wie van u zonder zonden is, werpe de eerste steen’ is zeker niet door Jezus gezegd.

Misschien vraagt u zich als lezer af hoe en waarom iemand ertoe komt om in de eenentwintigste eeuw te gaan uitpluizen waar tweeduizend jaar oude teksten vandaan komen. Misschien door een overdosis nieuwsgierigheid? Het is allemaal begonnen in 1993, toen ik met sabbatical was aan Stanford University in Californië. De boekhandels daar zijn een goudmijn, en tijdens een van mijn vele bezoeken viel mijn oog op een titel, *The Lost Gospel: The Book of Q and Christian Origins* van Burton L. Mack. Ik nam het mee naar huis, en na de lectuur ervan was ik zo gefascineerd door deze geschiedenis dat ik er zowat alles over ben gaan lezen. Sindsdien ga ik door het leven met een misschien merkwaardig hobby: het onderzoek naar de oorsprongen van het christendom.

Ik ben zelf geen specialist ter zake – behalve dan dat ik als filoloog ben opgeleid, ben gepromoveerd in de linguïstiek, en me diepgaand bezighoud met literatuur- en cultuurwetenschap. Ik baseer mij in dit boek in hoofdzaak op de secundaire literatuur in het Engels, iets minder op de Duitse vakliteratuur. Dat is op het eerste gezicht merkwaardig, want het onderzoek naar de historische wortels van het Nieuwe Testament stamt voor een aanzienlijk deel uit Duitsland. Maar een onafhankelijk seculiere studie van de teksten is in het Engelstalige gebied veel verder ontwikkeld. En dat is juist de bedoeling van dit boek: een niet door geloof gekleurde benadering. Mijn boek houdt geen oordeel in over geloof of religie. Iedereen is vrij om in geloofszaken een eigen standpunt in te nemen. Het gaat over de geschiedenis van teksten, zonder die letterlijk te geloven, maar integendeel ze kritisch te onderzoeken.

Daarbij moeten we al meteen een belangrijk onderscheid maken. In Vlaanderen, dat hoofdzakelijk katholiek was en is, beseft men nauwelijks het bestaan van verschillende varianten van het christendom. Katholicisme en christendom vallen in de waarneming samen. Dat is in Nederland anders. Daar leven al vierhonderd jaar katholieken en protestanten naast elkaar. Maar ook in Nederland beseft men vaak nauwelijks dat er daarnaast nog vele ande-

re soorten van het christendom bestaan, zoals (in willekeurige volgorde): de orthodoxe kerk (sinds de splitsing in 1054), de koptische kerk in Egypte (met zo'n tien miljoen gelovigen), de maronitische kerk (vooral in Libanon, met ongeveer een miljoen gelovigen), de Ethiopische kerk (sinds de vijfde eeuw), het anglicanisme (sinds 1534) en met tientallen uitsplitsingen binnen het protestantisme: de hervormden, de gereformeerden, de baptisten, de pinkstergemeenschappen, de quakers enzovoort.

In dit boek worden alleen de Europese varianten behandeld: er is te weinig contact met de andere stromingen geweest gedurende de voorbije duizend jaar geschiedenis, ze hebben grotendeels een andere liturgie, en ook deels een andere spiritualiteit. Maar het zijn wel alle uitingen van het christelijk geloof.

Wat staat er zoal in het Nieuwe Testament? Het bestaat uit 27 'boeken':

- de vier evangelies (Matteüs, Marcus, Lucas, Johannes);
- de Handelingen van de Apostelen;
- brieven van Paulus (veertien in getal);
- brieven van Jakobus, Petrus (twee), Johannes (drie), Judas;
- het boek van de Openbaring.

Op de vraag of al die 'boeken' authentiek zijn, zullen we nog nader ingaan. Een aantal ervan zijn dat in ieder geval niet. Daarbij dienen we te bedenken dat we geen enkel origineel van de teksten hebben. Alles wat in het Nieuwe Testament staat, is gebaseerd op kopieën. Niet alleen dat, maar: kopieën van kopieën van kopieën. Waarbij we niet eens weten hoeveel kopieën er waren voordat je bij een origineel terechtkomt. Trouwens, wat was dat, een 'origineel'? Er circuleerden allerlei teksten na de dood van Jezus, en voor een deel waren die zelfs gebaseerd op mondelinge overlevering. Op verhalen dus die van mond tot mond gingen (zie daarvoor uitvoeriger hoofdstuk 8). Op die mondelinge verhalen was natuurlijk geen controle. Iedereen kan immers een verhaal vertellen zoals hij of zij wil. Dus is het Nieuwe Testament gebaseerd op verhalen die mondeling werden verteld, en die later zijn opgeschreven, altijd echter met aanpassingen. We hebben dus aanvankelijk te maken met wat je 'mondelinge teksten' kunt noemen. Wij kennen die eigenlijk niet meer in onze hoogst verschriftelijkte cultuur. Maar restanten ervan zijn er wel: sprookjes die door ouders aan hun kinderen verteld worden voor het slapengaan zijn er een voorbeeld van.

Inleiding

In het begin was het woord

Dit is een boek over het ontstaan van een boek, namelijk het Nieuwe Testament. De titel, *Niet te geloven*, is bedoeld om de lezers aan het denken te zetten. Ooit vroeg ik of mensen wisten waar het Nieuwe Testament lag. Ik vroeg het aan zowel gelovigen als ongelovigen. En al gauw bleek dat eigenlijk niemand een antwoord op die vraag wist. De meest uiteenlopende antwoorden werden gegeven. Dat ging van ‘zeker ergens in Rome’, via ‘in het Vaticaan, waarschijnlijk’, tot ‘misschien in een kluis in de slaapkamer van de paus?’ Maar de meesten gaven toe het antwoord hoegenaamd niet te weten. Om daarin opheldering te verschaffen is dit boek geschreven.

WAAROM IS HET NIEUWE TESTAMENT ZO BELANGRIJK?

Waarom is het zo belangrijk te weten hoe het Nieuwe Testament is ontstaan? U loopt hoogstwaarschijnlijk niet door het dagelijks leven met het Nieuwe Testament op zak. Maar het is wel een tekst die onze hele samenleving en cultuur verregaand en diepgaand heeft beïnvloed. Mijn respect voor religies is daarin gegrondvest. Ik zou de kathedralen niet willen missen, evenmin de schilderijen van Rogier van der Weyden, of die middeleeuwse Madonna-beelden. Nog veel minder wil ik de *Matthäus-Passion* van Bach missen. Of de mystieke gedichten van Hadewych. Dat zijn ongetwijfeld ‘hoogtepunten van diepgang’ in de Europese cultuur.

Ook al kent u de tekst van het Nieuwe Testament niet zelf, het gedachtegoed vormt een van de fundamenten van onze cultuur. Het ligt namelijk aan de basis van belangrijke principes waarop onze samenleving gegrondvest is: het principe van wederkerigheid, het innige verband tussen vrijheid en waarheid, de individuele verantwoordelijkheid, en het consensuele huwelijk.

Het principe van wederkerigheid

In westerse culturen geldt in de eerste plaats het principe van wederkerigheid als grondslag voor de verhouding tussen mensen. Ook wel de *gouden regel* genoemd. Dit principe vinden we inderdaad in het Nieuwe Testament: 'Alles wat gij wilt dat de mensen voor u doen, doet dat ook voor hen' (Mt. 7,12) en 'Zoals gij wilt dat de mensen u behandelen, moet gij het hun doen.' (Lc. 6, 31)

Het principe bracht in de achttiende eeuw Immanuel Kant tot de formulering van de befaamde 'categorische imperatief'. Die gaat nog een stap verder. Immers, een misdadiger kan volgens de gulden regel een rechter ervan overtuigen dat hij vrijgesproken moet worden. Anders gezegd: de gulden regel laat nog steeds een egocentrische interpretatie toe. Dat is bij de categorische imperatief niet meer het geval. Deze stelt: 'Handel steeds zo dat je kunt wensen dat je eigen gedrag tot een algemene regel wordt, waarnaar iedereen moet handelen.'

Kant stelt nog een tweede formulering voor, namelijk dat je mensen steeds als doel, nooit als middel moet behandelen. De twee formuleringen komen volgens Kant op hetzelfde neer, namelijk dat het algemene principe boven de eigen voorkeur staat. Kant geeft zelf (in zijn *Grundlegung zur Metaphysik der Sitten*, uit 1785) een duidelijk voorbeeld van hoe (en waarom) de categorische imperatief werkt: iemand ziet zich door nood gedwongen geld te lenen. Hij weet wel dat hij niet zal kunnen terugbetalen, maar realiseert zich ook dat hem niets geleend zal worden zonder zijn vaste belofte het op een bepaalde tijd terug te betalen. Hij is van plan zo'n belofte te doen, maar is nog zo gewetensvol zich af te vragen: is het niet ongeoorloofd en strijdig met de plicht als ik me op een dergelijke manier uit de nood help? Stel dat hij er toch toe besloot, dan zou zijn maxime van de handeling als volgt luiden: wanneer ik meen in geldnood te verkeren, dan zal ik geld lenen en beloven het terug te betalen, hoewel ik weet dat dat nooit zal gebeuren. Dit principe van de eigenliefde of van het eigen nut is wellicht goed te verenigen met heel mijn toekomstige welbevinden, maar nu is het de vraag of het terecht is. De aanspraak van de eigenliefde verander ik dus in een algemene wet en ik stel de vraag als volgt: hoe zou het er dan mee staan wanneer mijn maxime een algemene wet werd? Dan zie ik meteen dat ze nooit als een algemene natuurwet zou kunnen gelden en met zichzelf zou kunnen overeenstemmen, maar dat ze zich noodzakelijk zou moeten tegenspreken. Want de algemeenheid van een wet

op grond waarvan eenieder die meent in nood te verkeren, kan beloven wat hem invalt met de opzet deze belofte niet te houden, zou het beloven en het doel dat je ermee kunt beogen zelf onmogelijk maken. Niemand zou immers nog geloven dat hem iets beloofd was, maar zou elke uitlating in die zin als een loze bewering beschouwen.

Wat moeten we ons bij dit principe van wederkerigheid voorstellen? In ons rechtssysteem worden onze rechten beperkt tot de rechten die we ook aan anderen geven. Je kunt zelf geen recht opeisen dat je in principe aan een ander zou weigeren, bijvoorbeeld het recht opeisen om van je huwelijkspartner te mogen scheiden en tegelijk die huwelijkspartner dat recht te weigeren. U deelt waarschijnlijk dit beginsel ook. Maar juist daarom is het van belang om te beseffen dat dit niet vanzelfsprekend is. Er is geen dwingende reden om hiervan uit te gaan. Je hoeft slechts de krant open te slaan om te zien dat er genoeg samenlevingen zijn waar dit principe niet geldt. Zo eigent in het land met de meeste inwoners op aarde één groep, de Communistische Partij, zich rechten toe die ze systematisch weigert aan de rest van de bevolking: het wederkerigheidsprincipe geldt in het hedendaagse China niet. Dat is des te verwonderlijker, omdat in het klassieke werk dat de Chinese normen en waarden heeft bepaald, precies dit wederkerigheidsprincipe eveneens wordt verwoord. In de *Analecta* van Confucius (nummer 15.24) staat letterlijk: ‘Zigong vroeg: “Is er een enkel woord dat kan dienen om iemands hele leven te leiden?” De Meester antwoordde: “Moet het niet wederkerigheid zijn? Wat je niet wenst voor jezelf, doe dan ook niet anderen aan.”’¹

Het principe van wederkerigheid bij Confucius laten we hier terzijde. Om een voor de hand liggende reden: er is in het Westen gedurende de voorbije millennia nauwelijks interactie tussen de confuciaanse leer en het christendom geweest. Maar hoe staat het met de andere religies in Europa waarmee wel degelijk veel interactie heeft plaatsgevonden, het jodendom en de islam?

Om met het jodendom te beginnen, daar lijkt op het eerste gezicht ook een dergelijk principe van kracht. Zoals verwoord in Leviticus: ‘Gij moogt uw naaste niet uitbuiten en hem in niets tekortdoen’ (Lev. 19,13), en: ‘Strooi geen lasterpraat rond over elkaar en sta uw naaste niet naar het leven.’ (Lev. 19,16) Hieruit zou je kunnen concluderen dat het principe ook in de joodse godsdienst een belangrijke plaats inneemt. Maar zoals steeds moet je ook hier de

1 Alle Nederlandse vertalingen in dit boek zijn van mijn hand. Deze is naar de Engelse vertaling van Simon Leys (Confucius 1997: 77).

context in acht nemen. In welke situatie wordt dit gezegd? Dat wordt duidelijk wanneer we verder lezen: ‘Wees niet haatdragend tegen uw broeder. [...] Neem geen wraak op een volksgenoot en koester geen wrok tegen hem. Beminn uw naaste als uzelf. Ik ben Jahwe.’ (Lev. 19,17-18)

Het zal duidelijk zijn, het woord ‘naaste’ is hier bedoeld als ‘joodse medemens’. Je moet je ‘joodse naaste’ beminnen als jezelf. Wellicht is dit principe overgenomen door Jezus van Nazareth. Maar in het christendom is (later) het bereik ervan veralgemeend. Ik ken slechts één tekstpassage waar duidelijk sprake is van wederkerigheid ten opzichte van niet-joodse mensen: ‘Vreemdelingen die bij u wonen hebben dezelfde rechten als een geboren Israëliet. Gij moet hen beminnen als uzelf, want zij zijn zelf vreemdelingen geweest in Egypte. Ik ben Jahwe uw God.’ (Lev. 19,34) Hier is het onmiskenbaar dat ook buitenstaanders bedoeld zijn. Je zou er nog op kunnen afdingen dat het hier om een zeer concrete situatie gaat: je ‘betaalt’ de genoten gastvrijheid terug. Dit is dan toch ook nog ver verwijderd van het *universele* principe van de wederkerigheid zoals dat in het christendom zijn beslag heeft gekregen. In ieder geval betekent ‘naaste’ in het christendom alle mensen, ongeacht afstamming of groep waartoe zij behoren.

Maar hoe zit het met de gulden regel in de islam? Deze vraag is als geen ander het grondigst bestudeerd door Daniëls (Daniëls 2017: 385-392). Zijn conclusie is zo eenvoudig dat ze in één zin is samen te vatten: ‘Noch in de Koran, noch in de Hadith vinden we de gulden regel in enige vorm terug.’ (Daniëls 2017: 388) Hier zien we dus de ernst van de situatie: geen van de andere twee boekreligies heeft in de loop van hun geschiedenis het principe van de universele wederkerigheid erkend, laat staan verkondigd. Wie de politieke constellatie van naties die op deze religies zijn gebouwd in ogenschouw neemt, kan niet anders dan vaststellen dat we met heel uiteenlopende culturen te maken hebben. Niet dat er geen bruggen tussen die verschillende culturen bestaan of gebouwd kunnen worden. Maar het is tegelijk goed om te beseffen hoe anders de fundamenten van die culturen eruitzien.

Kortom, het lijkt erop dat vooral binnen het christendom het principe van de gulden regel systematisch werd verkondigd. En die regel is in de loop der tijd naadloos overgegaan in de juridische tradities van het Westen (tenminste in theorie – in de praktijk liet het vaak wel wat te wensen over). De andere twee boekreligies kennen het principe van wederkerigheid niet in die mate. Wanneer we de samenlevingen bekijken die op die andere religies zijn ge-

grondvest, dan wordt meteen ook duidelijk dat de sociale en politieke orde in die landen van een heel andere orde is dan in westelijke landen. Maar er is meer.

Het principe van waarachtigheid

Een ander fundament dat door het christendom is ontwikkeld, betreft het innige verband dat in onze maatschappijen bestaat tussen vrijheid en waarheid, zoals Voltaire al in 1769 heeft geschreven. In zijn *Histoire du parlement de Paris* (Geschiedenis van het Parijse parlement) is het kennen en spreken van de waarheid gebonden aan vrijheid. Wie gehinderd wordt om vrij te denken, kan de waarheid niet verkondigen. In Hitlers nazi-Duitsland kon je niet de waarheid spreken. Tenminste niet zonder gevaar voor het eigen leven. Dat enge verband tussen waarheid en vrijheid vind je in het Nieuwe Testament uitdrukkelijk geformuleerd. In het evangelie volgens Johannes bijvoorbeeld: 'Dan zult ge de waarheid kennen en de waarheid zal u vrijmaken.' (Joh. 8,32) Natuurlijk wordt hier bedoeld: een geopenbaarde waarheid, wat eigenlijk een contradictie in zich is. Dat neemt niet weg dat de weg naar de waarheid is vrijgemaakt. Zo is dat inzicht ten tijde van de verlichting opnieuw geformuleerd, en wel door John Stuart Mill in zijn geschrift *On Liberty* (Over vrijheid). Hierin stelt Mill dat een zoektocht naar de waarheid onmogelijk is wanneer niet de volledige en onvoorwaardelijke vrijheid van meningsuiting verzekerd is.

Het vroege christendom stelt de notie van waarheid centraal. Er is slechts één god. Er is slechts één geloof, en dus slechts één waarheid. Al het andere zijn dwalingen of leugens. Je kunt je zelfs afvragen of dit streven naar de waarheid niet al de kiem in zich draagt van de latere wetenschappelijke revolutie in de zeventiende eeuw, die zich eigenlijk alleen in het (christelijke) Westen heeft voorgedaan. Kijken we weer naar de andere boekreligies, dan is ook hier het besluit duidelijk.

Een aantal teksten van de joodse godsdienst raden weliswaar het liegen af. Zo bijvoorbeeld in hetzelfde hoofdstuk van Leviticus: 'Gij moogt elkaar niet bestelen, niet beliegen en niet bedriegen.' (Lev. 19,11) Maar gezien het tribalistische karakter van deze religie is het de vraag of dit gebod ook geldt tegenover niet-joden.

Ook hier wijst Daniëls ons de weg naar de situatie in de islam. En ook hier is het oordeel ondubbelzinnig. Mocht je op zoek gaan naar een uitspraak in de heilige teksten van de islam waarin het liegen wordt afgekeurd, dan kom je

van een kale reis thuis. ‘De reden is evident: een dergelijk Koranvers bestaat er niet. De Koran prijst nergens waarachtigheid aan [...]. Als er dus iets is waar de leer van Mohammed zeker níet op is gebouwd is, dan wel een verbod op liegen.’ (Daniëls 2017: 394) Daniëls komt niet zomaar tot deze conclusie. Hij heeft een uitermate zorgvuldig en grondig onderzoek van de primaire teksten ondernomen, en niets gevonden.

Het principe van waarachtigheid, net als dat van wederkerigheid, dankt zijn bestaan grotendeels aan het Nieuwe Testament. Er is geen enkel ander boek dat onze geschiedenis en onze waardevoorstellingen zo fundamenteel heeft beïnvloed. Er zijn zeker ook andere belangrijke boeken geschreven, en over elk van die andere boeken zou ook heel veel te zeggen zijn. Maar geen van die boeken heeft zulke diepe sporen nagelaten als het Nieuwe Testament. Natuurlijk is het niet de enige factor die onze westerse cultuur geschapen heeft. Onrechtstreeks hebben ook de joodse en Arabische culturen ons beïnvloed. En ons rechtssysteem is ook schatplichtig aan het Romeins recht en de Code Napoléon. En dan zijn er de talloze bewegingen voor sociale rechtvaardigheid, sommige christelijk van inspiratie, maar ook vele seculiere, uitmondend in het socialisme. Kortom, het christendom is niet de enige, maar wel een onmiskenbare basis van onze samenleving.

Het principe van individuele verantwoordelijkheid

Het individualisme is een ander gevolg van het christendom: iedere persoon is zelf verantwoordelijk voor zijn of haar daden. Het werk van Geert Hofstede is in dit verband veelzeggend. Hofstede is zonder twijfel de beroemdste en vaakst geciteerde Nederlandse sociale wetenschapper. In 1971 heeft hij een grootschalig onderzoek voor IBM in een zeventigtal landen uitgevoerd, met meer dan 100.000 deelnemers. De resultaten daarvan wezen, na statistische analyse, naar diepgaande verschillen tussen nationale culturen. Hofstede spreekt in dit verband van ‘dimensies’. Een van die dimensies is het verschil tussen individualistische en collectivistische culturen. In de volgende tabel zijn enkele nationaliteiten gerangschikt naar de mate waarin individualisme een centrale waarde is in die cultuur. Het is opvallend dat christelijke landen hier bovenaan staan, en niet-christelijke het laagst scoren. Er zijn weliswaar ook hier en daar scores die daarmee in tegenspraak zijn, vooral in Zuid-Amerika, maar in het algemeen is de richting wel duidelijk: christelijke culturen zijn – ook wanneer ze grotendeels gesecculariseerd zijn, zoals in Europa – de

meest individualistische van de wereld. De index gaat van 0 (puur collectivistisch) tot 100 (puur individualistisch):

<i>Land</i>	<i>Index</i>
Verenigde Staten	91
Australië	90
Groot-Brittannië	89
Canada	80
Nederland	80
Nieuw-Zeeland	80
België	78
[...]	
Marokko	46
Iran	41
Arabische landen	38
Oost-Afrika	27
West-Afrika	20
Pakistan	14

Het zal de lezer wel duidelijk zijn: de meeste culturen die door het christendom gevormd zijn, vormen ook de top van de individualistische berg.

Het principe van het consensuele huwelijk

Bovendien heeft de christelijke religie een revolutie teweeggebracht in de intermenselijke verhoudingen. Bijvoorbeeld tussen de seksen. Die verhouding is in culturen die door het christendom gevormd zijn heel anders dan in de meeste andere culturen. Zo benadrukt de katholieke kerk al heel vroeg (vanaf de zesde eeuw) het consensuele huwelijk. Door het huwelijk tot sacrament te verheffen werd de vrijwilligheid ervan centraal gesteld. Wie daar boeiend over geschreven heeft, is James Q. Wilson:

Gedurende de hele middeleeuwen benadrukte de kerk in toenemende mate haar visie op het huwelijk als de 'vrijwillige vereniging van twee harten' die handelen uit genegenheid. De toestemming van de verloofden, aanvankelijk vereist als een toevoeging naast de ouderlijke toestemming, kwam na verloop van tijd in de plaats daarvan. Hierin stelde de kerk zich op tegen de lekenopvattingen, de macht van de clans en de feodale praktijk, en – wellicht onbedoeld – tegen de lange termijn vooruitzichten op mannelijke dominantie in het echtpaar. (Wilson 1993: 203)